CUVINTE DIALECTALE ÎN VECHI MANUALE ELEMENTARE. OBSERVAȚII ASUPRA GRAMATICII LUI IOAN ALEXI (*GRAMMATICA DACO-ROMANA SIVE VALACHICA*, 1826)

ADRIAN CHIRCU*

„Abia de la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi începutul celui de-al XIX-lea, prin tipărirea de manuale […], se poate vorbi de crearea unor mijloace de culturalizare a maselor" (Dumistrăcel 1978: 29).

0. În anii din urmă, în lingvistica românească se constată o prioritizare a interpretării faptelor de limbă diacronice sau diatopice, ce are drept scop recuperarea unor date care să permită o circumscriere adecvată a unor aspecte mai puțin urmărite în trecut, dar care pot ilustra anumite orientări în selectarea şi în descrierea materialului lingvistic. În aceeaşi arie investigativă se înscrie şi studiul nostru, prin care ne propunem să observăm „strecurarea" unor particularități lexicale de ordin dialectal în paginile unei gramatici, care a circulat în special în Transilvania, dar care trebuie să fi ajuns şi pe alte meleaguri româneşti ori străine.

0.1. După cum deseori s-a remarcat, în secolul al XIX-lea se continuă în peisajul cultural de la noi eforturile de propăşire spirituală şi socială începute cu un veac în urmă de către iluminiştii ardeleni, care au reuşit să impună o modernitate culturii române[1]. Astfel, roadele trudei învățaților transilvăneni încep să se vadă la fiecare pas în localitățile din țară, dar şi în alte oraşe însemnate din Imperiul Austro-Ungar, dintre care se detaşează, fără îndoială, Viena şi Budapesta, capitale ale umanismului est-european.

0.2. Se poate observa că, pe lângă fidelitatea față de unele modele occidentale, apar şi unele încercări de detaşare față de acestea, cum se întâmplă şi în cazul

* Universitatea „Babeş–Bolyai" din Cluj-Napoca, str. Horea, nr. 31, România.

[1] Dan Berindei (2015: 380) observă că „în condițiile de dezvoltare şi de progres general ale Europei, sunt înregistrate şi realizări în domeniul ştiințific, unde nu se asistă doar la o luare la cunoştință a unor succese de peste hotare, dar şi la încercări de aliniere şi de integrare, pornindu-se, însă, evident de la necesitățiile proprii".

ALIL, t. LVII, 2017, Bucureşti, p. 141–151

BDD-A30138 © 2017 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-22 23:02:56 UTC)

elaborării unor cărți de limba română a căror menire era să facă cunoscute firea şi complexitatea acestui idiom, dar şi să faciliteze o comunicare eficientă în această limbă, care stârnea din ce în ce mai mult interesul străinilor dornici să cutreiere ţările române, să le descopere şi să le cunoască diversele realităţi.

1. În această linie a deschiderii culturii române spre Occident se înscrie şi *Grammatica Daco-Romana sive Valachica*[2], redactată de Ioan Alexi, erudit care a urmat cursurile unui institut teologic vienez (Institutul „Sfânta Varvara"), de unde a revenit în ţară pentru a transmite învăţătura teologică deprinsă. Astfel, după ce a funcţionat ca preot paroh o bună perioadă de timp, este numit episcop de Gherla (1853–1862), veghind la bunul mers al bisericii greco-catolice şi al slujitorilor acesteia (Sima 2003: 45–60).

1.1. Cu siguranţă că, în sălăşuirea sa în capitala Imperiului ori în bibliotecile diecezane din Ardeal, Ioan Alexi trebuie să se fi aplecat cu interes asupra unor scrieri religioase sau laice, alcătuite de cărturarii iluminişti amintiţi în *Prefatio ad candidum lectorem*: Petru Maior, Samuel Micu-Klein, Basilio Kolosy sau Alexander Theodori.

1.2. Iniţiativa lui Alexi de a redacta un manual de limba română nu e singulară, deoarece încercări similare sunt reperate şi la predecesorii săi, fapt care ilustrează interesul particular pentru acest tip de scrieri în epocă şi confirmă anumite tendinţe în perspectivă culturală.

Amintim, în acest sens, alte două scrieri, care fac parte din aceeaşi categorie, şi anume *Elementa linguae Daco-Romanae sive Valachicae*[3], tipărită la Buda, în 1780, scrisă de Samuil Micu şi Gheorghe Şincai, şi cuvântul înainte la *Reporta din vis*, poem alcătuit, după modele apusene, de Vasile Aaron[4], amândouă având un evident caracter didactic[5].

2. În ciuda meritelor de netăgăduit, gramatica lui Alexi (scrisă în limba latină) nu a intrat în atenţia specialiştilor (Ţâra 2015: 42), fiind lăsată constant la o parte în lucrările ce ilustrează evoluţia gândirii lingvistice româneşti[6]. De exemplu, în *Istoria lingvisticii româneşti* (Iordan 1978: 29) se aminteşte că, în prezentarea

[2] Pe pagina de gardă apar următoarele informaţii: *Grammatica Daco-Romana sive Valachica, latinitate donata, aucta ac in huc ordinem redacta, opere ei studio Ioannis Gramatica Alexi, clerici almae dioeceseos G. R. C. Magnus Varadiniensis in caesareo regio convictu Viennensi alumni theologi absoluti.* Vienne apud bibliopolam Iosephum Geistinger, 1826.

[3] Pentru informaţii detaliate, a se vedea Zdrenghea 2014: 403–409.

[4] Asupra rolului acestei prefeţe, ne-am pronunţat în Chircu 2013: 361–368.

[5] Bocşan (2008: 135) precizează că „preocupările pentru limbă se constituie ca un domeniu autonom al cunoaşterii, sfârşind prin a-şi revendica un rol esenţial în definirea şi individualizarea specificului naţional şi în ridicarea calitativă a naţiunii".

[6] Din contră, Bruce-Whyte (I 1841) citează de 7 ori lucrarea lui Ioan Alexi, ceea ce relevă importanţa acestei gramatici la acea vreme.

BDD-A30138 © 2017 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-22 23:02:56 UTC)

faptelor de limbă, Ioan Alexi a luat drept model gramatica lui Diaconovici-Loga, *Gramatica românească* (1822)[7].

2.1. În cuvântul înainte al manualului său, Ioan Alexi se adresează unui *Candidum Lectorem*, încercând să-şi motiveze opţiunea pentru o astfel de lucrare, precizând că doreşte să acopere lipsa unor cărţi de gramatică:

> „Prima, quae maxime ursit, summa fuit penuria Grammaticarum in hacce linqua Latino Idiomate, iisdemque omnibus cultis Nationibus communibus literis exaratarum" (Alexi 1826: III)[8],

să se facă util naţiunii sale:

> „Secunda, in meo iam dudum amore Nationis meae charissimae perfuso, non gloriae, non laudis, non aestimationis lucrique cupido haerebat animo, hasce laborum meorum primitias publici iuris faciedi, ut meum publicae utilitati prospiciendi studium, et amorem contester, atque obsecundem votis Daco-Romanorum Alumnorum Caesarei – Regii Convictus, qui ut sunt eruditionis amantissimi, pridem postularunt, ut hoc opusculum luci edam" (Alexi 1826: III)[9]

şi să faciliteze înţelegerea limbii române de către străinii care fac negustorie ori drumuiesc prin locurile în care sălăşuiesc românii:

> „Tertiam denique suggesserunt repetitae ac continuae multorum, hancce perfacilem et amoenam, per amplissimas Europae partes extensae Gentis Daco-Romanae Linguam, addiscendi desiderio perfusorum interpellationes, quibus eo lubentius meum praebui adsensum, quod longe prius praeviderim, multos cuiuscunque Nationis, conditionis, statusve homines, summum ex hoc meo labore emolumentum relaturos; iisque, quibus sive commercium exercendi, sive munia aliqua capessendi, geredinque, sive solum peregrinandi, conversandique gratia ad Daco-Romanos olim accedendi fuerit animus, non modo utilem, sed et maxime fore necessariam" (Alexi 1826: III–IV)[10].

---

[7] Ionaşcu (1914: 94–96) îi reproşează lui Ioan Alexi, în multe locuri, că l-a copiat pe Diaconovici-Loga.

[8] Pentru o mai bună înţelegere, vom da traducerea integrală a acestor trei paragrafe, în note succesive: [Primul [motiv], care, de altfel, m-a şi impulsionat cel mai tare, a fost imensa penurie de gramatici pentru această limbă în idiom latin şi mai ales lipsa celor redactate în grafii cunoscute de toate naţiunile educate].

[9] [Al doilea [motiv], dată fiind dragostea nutrită încă de multă vreme naţiunii mele preaiubite, nu ţinea de vreun gând avid nici de glorie, nici de laude, nici de faimă ori de câştig material, ci de dorinţa de a face publice aceste începuturi ale cercetărilor mele, şi voi lua martor iubirea, pentru a oferi studiului meu utilitate publică, şi din dorinţa de a răspunde nevoilor alumnilor imperiali de origine daco-română de la Colegiul Imperial, care, pentru că sunt foarte iubitori de erudiţie, au cerut cei dintâi să dau acestei lucrări lumina tiparului].

[10] [Al treilea [motiv] a fost sugerat de cererile repetate şi continue, venite din partea multora, de a învăţa şi această limbă simplă şi plăcută a neamurilor daco-romane răspândite prin cele mai îndepărtate părţi ale Europei, din dorinţa de a formula nişte întrebări, în asentimentul cărora eu am venit cu plăcere, cum că voi avea în vedere cât mai departe, oameni mulţi şi de orice naţiune, condiţie

BDD-A30138 © 2017 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-22 23:02:56 UTC)

2.2. Din aceste prime rânduri ale prefeței reiese că gramatica alexiană este destinată atât unor oameni iubitori de carte, cât şi unor persoane care vor să-şi însuşească limba română, din varii raţiuni; probabil tineri studioşi ajunşi la Viena, care stăpâneau foarte bine limba latină[11] şi care doreau să înveţe limba română, cu ajutorul unui manual bine structurat[12], în ale cărui file să poată găsi elemente care să faciliteze nu numai o însuşire a regulilor gramăticeşti, ci şi o comunicare eficientă (Chircu 2014: 181–187).

2.3. În ceea ce priveşte alcătuirea manualului, informaţiile de ordin gramatical sunt grupate în trei părţi:

> „Pars I agit de Orthoepia et Orthographia; Pars II continet Etymologiam novem Orationis partium Linguae Daco-Romanae exactissime elaboratarum; Pars III denique methodum disjunctas Orationis partes rectissime construendi adornat, una cum Appendice de recto pronunciandi modo)",

la care se adaugă un glosar român-latin, cuprinzând cuvinte uzuale:

> „*Vocabularium Daco-Romanum et Latinum*, contiens omnis generis Substantiva in sermone quotidiano occurentia"

şi câteva dialoguri româneşti, tălmăcite în latineşte:

> *Dialogi seu Modi loquendi* de iis rebus, quae saepius occurunt.

3. Dacă pentru cei interesaţi de aspectele de ordin gramatical sunt utile indicaţiile conţinute în primele capitole, în perspectivă dialectală, de un real folos, este *Vocabulariu, Romanescu, si Latinescu, Vocabularium Daco-Romanum et Latinum*, în care cuvintele sunt grupate pe câmpuri semantice, fapt ce mijloceşte, fără îndoială, o mai bună cunoaştere a vocabularului[13].

3.1. Parcurgerea atentă a listelor de cuvinte permite, printre altele, şi identificarea unor termeni de ordin dialectal, care ilustrează graiul autorului, şi anume cel din zona Sălajului (Sima 2003: 45–46), la care se adaugă termeni ce caracterizează zonele învecinate sau care au izoglose mai întinse (cum sunt, de pildă, termenii provenind din graiurile bucovinene) şi pe care acesta, cu siguranţă, i-a întâlnit în peregrinările sale pe meleaguri ardeleneşti.

---

ori stare, care se vor alege cu un câştig foarte mare din această operă a mea; ea va fi nu doar utilă, ci şi foarte necesară celor care vor avea cândva de gând să se apropie de daco-romani, să facă negoţ cu ei ori să lege alte relaţii oficiale şi să le întreţină, sau celor care călătoresc pur şi simplu şi au nevoie de conversaţie].

[11] Remarcile Elisabetei Şoşa (2011: 57), privitoare la *Elementa linguae Daco-Romanae sive Valachicae*, se validează şi în cazul acestei lucrări: „Limba latină devine, ca şi în descrierea altor limbi europene din acea vreme, limba intermediară folosită în prezentarea românei în două ipostaze: ca limbă maternă şi, pentru prima dată, ca limbă străină".

[12] Pentru unele asemănări de structură cu *Elementa linguae Daco-Romanae sive Valachicae*, a se vedea remarcile lui Zdrenghea 2014: 403–409.

[13] Observaţii asupra lexicului religios din paginile cărţii lui Ioan Alexi se găsesc la Ţâra 2015: 52.

BDD-A30138 © 2017 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-22 23:02:56 UTC)

3.2. Astfel, am putut constata că Ioan Alexi selectează, spre exemplificare, următorii termeni, pe care i-am extras după cum apar înregistrați în câmpurile semantice: II. *De Lume, si de Elementuri* (Nęue, omętu, sępadă, *nix*; Bură, *pruina*); III. *Despre Pământu* (Arină, *arena*; Fęnațiu, *vel* luncă, *partum*; Plăetiu, *planities*); VIII. *Despre Omu, si despre Părțile lui* (Muiiere, *uxor*, *mulier*; Fecioru, *juvenis, adolescens*; Muiiere vechiă, *senex foemina*; Sęle, *axilla*; Flueru, *crus, tibia*; Pântece, *venter*; Măcrime, *macies*); IX. *De Scăderile si Bólele Omului* (Pleşiugu, *calvus*; Ceuru, *strabo*, Lângóre, *febris ardens*, *maligna*). X. *De vestmênte* (Brău, *vel* brânu, *zona*, *cingulum*; Calçiuni, *calcei*; Peptariu, *pectorale*; Năframă, *strophium*; Cingătoare, *cingulus*; Sugmanu, *bracca*; Dulmanu, *tunica*). XI. *De Casa, si de Părțile ei* (Pălută *vel* Palatu, *palatium*; Castelu, costeiu, *castelum*; Cucină (cuchnă), bucătărie, *culina*). XII. *De quele, que sunt de lipsă in cas*ă (Armariu, *armarium*; Lepedeu, *linteolum*; Sfrederu, *terebrum*; Maiu, *malleus*; Sălăritia, *salinum*, *cotyna salaria*; Căutătóre, *speculum*; lămpaşu, *lampas*, *laterna*). XIII. *De quele, que se află in Cucină sẹu Bucătărie* (Olcea, *ollula*; Cantă, *cantharus*; Picătóre, *frixorium*, *sartago*). XIV. *De quele, que se află in vinerie* (Turceriu, *embolus*, *epistomium*; Corcie, *scala cellaria*; Dógă, *tabula doliaris*). XV. *De quele, que se află in stală sẹu grajdu* (Mâncatóre, *praesepium*; Pochilă, *postillena*). XVI. *De quele, que se află in granariu* (Cucurusu turcescu, *turcicum fagopyrum*, *caco-oryza*; Malaiu *vel* porumbu, păpuşoiu, *zea mays*, *fagopyrum*). XVII. *Despre mâncări, si despre Bevuturi* (Zama de carne, *jusculum bubulae*; Colatie, gustare (frustucu), *jentaculum*; Zupa, *vel* Zama, *jusculum*; Cricală, *confixum*; Pogaciă, *focacia*; Semîchişia, lapte închegatu, *lac coagulatum*; Curechiu fert, *brassica*, *vel caules coctae*; Cicoladă, *genus potus*; Pipẹradă, *placentae genus*; Lardu, *laridum*; Moẹtură, *embamma*; fertură, *coctura*). XVIII. *De Legumi, si de Flori* (Aliu, *vel* aiu, *allium*; Laptucă, *lactuca*; Curechiu, *caulis*; Lebenitiă, *melo*; Pẹre de pământu[14], *cyclamina*). XIX. *De Arbori, si de Póme sẹu fructuri* (Amigdale, mândule, *amygdala*; Porumbrelu, *pruneolus*, *prunus silvestris*; Porumbrele, *pruna silvestria*). XX. *Despre Fẹre, si despre Vite de casa* (Moimă, Măimucă, *simia*; Mủçiă *vel* mủçiă, *felis*; Catuşă, *catus*). XXI. *De Paseri* (Curcă, corcodină, *meleagris*; curcoiu, *gallus indicus*; gânscutiă, *anserculus*). XXV. *De Scrisóre, scriptură* (çedulă, *schedula*; Çerusă, *cerussa*). XXVI. *De Frație, şi de Cumnație* (Pruncu, Copilu, *puer*, *infans*; Coconu, *puer nobilis*, *puellus*; Cocóna, *herula*, *domicella*). XXXII. *De Sciẹntie, si de Măiestrii* (un Tălmaciu, *Interpres*; Pitariu, Pânériu, *Pistor*; Cẹdariu, Butnariu, *Vietor*; Făurie, *fabrica ferraria*;

[14] Probabil *nap* (*brassica napus esculenta*), cf. DLR XI 2010: 111. Din glosarea latinească a lui Alexi (*cyclamen*) reiese că este vorba despre *oreşniță* 'plantă erbacee din familia leguminoaselor, cu frunzele terminate printr-un cârcel ramificat, cu florile roşii-purpurii, plăcut mirositoare şi cu un tubercul comestibil; creşte prin livezi şi fânațe; bobuşor, fasolică' (*Lathyrus tuberosus*), cf. DLR X 2010: 288–289, cunoscută şi sub denumirea de *pară de pământ*.

BDD-A30138 © 2017 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-22 23:02:56 UTC)

Curuitoriu (sẽbeu), *sartor*; Cristaiariu, *Fictor vasorum crystallinorum*; Glajériu, Steclariu, *Negotiator vitrarius*; Måsåriu, *Arcularius*; Medariu, *qui mulsum facit*; Cocieriu, *Auriga*).

3.3. Excerptarea cuvintelor dialectale din listele lui Ioan Alexi am făcut-o prin raportarea şi prin compararea cu graiurile actuale (în special cele nordice), însă suntem convinşi că unele dintre acestea cunoşteau o răspândire mai largă în trecut, aspect care nu schimbă cu nimic demersul nostru interpretativ. Considerăm că termenii incluşi de către Ioan Alexi în diversele câmpuri lexico-semantice se datorează, în primul rând, folosirii lor frecvente în limba română, în epoca sa, şi, implicit, nevoii de comunicare, având în vedere publicul căruia i se adresa. De asemenea, se poate observa că un număr însemnat de termeni generali, inventariaţi de Alexi, se regăsesc, ulterior, şi în fondul principal de cuvinte stabilit de Al. Graur (1954), ceea ce sugerează că unele dintre criteriile explicite ale acestuia din urmă trebuie să fi fost avute în vedere înainte şi de prelatul ardelean, atunci când a redactat gramatica sa.

3.4. Prezenţa lor ne ajută să urmărim dinamica lexicală din ultimele două veacuri, observând care termeni erau în uz în diferitele părţi ale teritoriului lingvistic dacoromân.

Se observă că majoritatea termenilor s-au păstrat, fiind comuni în graiurile de tip nordic şi că, pentru o mai bună cuprindere a semnificaţiei lor, autorul apelează fie la sinonime din limba română, fie la sinomime latineşti, cu scopul vădit de a se face cât mai bine înţeles.

3.4.1. Astfel, am putut remarca prezenţa unor serii sinonimice, precum: *nẽue*, *omẽtu*, *sẽpadå*, în care termenul *nea*, prezent în graiul autorului, este prioritizat; *cucurusu* turcescu, *malaiu*, *porumbu*, *påpuşoiu*; *pruncu*, *copilu*, *coconu* (cf. ALR I/II, h. 181), cu menţiunea că ultimul termen din cea de-a treia serie este glosat ‘puer nobilis, puellus’, simţindu-se totuşi o uşoară diferenţă de ordin semantic.

3.4.2. Un număr important de termeni dialectali sunt moşteniţi din substrat (brâu, *vel brânu* (DELR 2012: 33), *burå*[15], *flueru*[16] (s.n. *piciorului*), *mũçiå*)[17] sau din latină, fapt care ilustrează conservatorismul graiurilor nordice, mulţi dintre cei latineşti fiind panromanici (REW 2009). De pildă, avem, în gramatica alexiană, cuvinte de origine latină precum *aliu*, *vel aiu* (lat. *alium*), *ariete* (lat. *aries*), *arinå* (lat. *arena*), *curechiu* (lat. *coliculus*), *dógå* (lat. *doga*), *fecioru* (< **fetiolus*), *laptucå* (lat. *lactuca*), *lângóre* (lat. *languorem*), *lardu* (lat. *lardum*), *maiu* (lat. *malleus*),

[15] În cazul acestui cuvânt, am prioritizat substratul, aşa cum apare şi în DELR I 2012: 367.
[16] Privitor la termenul compus *fluierul piciorului*, a se consulta ALR I/I, h. 58.
[17] Pentru etimologii, au fost consultate dicţionarele care figurează în bibliografia acestui studiu.

BDD-A30138 © 2017 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-22 23:02:56 UTC)

móre (lat. *muria*), *muiiere* (lat. *mulierem*)[18], *nẻue* (lat. *nivem*), *pântece* (lat. *panticem*), *prunc* (lat. **puerunculus*, DLR XII 2010: 1691 sau **pueruncus*), *şẻle* (lat. *sellae*), *vergură* (lat. **virgula*), *zama* (lat. *zema*)[19].

Alții au fost creați pe tărâmul limbii române, completându-se inventarul lexical: *catuşă* 'pisică', *cautătóre* 'oglindă', *cingătoare* 'curea', *corcodină* 'curcă', *curcoiu* 'curcan', *fertură* 'băutură sau mâncare preparată la foc, prin fierbere', *gânscutiă* 'gâsculiță', *mâcrime* 'carne fără grăsime, lipsă de grăsime', *mâncatóre* 'staul, loc de hrană pentru animale', *moietură* 'mâncare mai moale pentru oameni sau animale', *peptariu* 'obiect de îmbrăcăminte fără mâneci', *picătóre* 'vas de lut, în care se scurge grăsime, la grătar', *plăetiu* 'plai', *porumbrelu* 'porumbar', *porumbrele* 'fructul porumbarului, sferic, de culoare neagră-vineție', *sălăritia* 'solniță', *pitariu*, *pânériu* 'brutar, pitar', *cădariu* 'dogar de căzi', *butnariu* 'dogar', *făurie* 'fierărie', *curuitoriu* (*sẻbeu*) 'croitor', *cristaiariu* 'care face cristaluri', *glajériu*, *steclariu* 'sticlar', *măsăriu* 'tâmplar, dulgher', *medariu* 'mulgător', *cocieriu* 'vizitiu' etc.

3.4.3. În perspectivă etimologică, se poate constata că, dintre termenii de adstrat reținuți de noi în acest studiu, cei mai mulți sunt de origine maghiară[20]. După cum se știe, din această limbă au pătruns un număr semnificativ de cuvinte în graiurile din Transilvania, Maramureş, Crişana şi Banat. În gramatica lui Ioan Alexi am întâlnit elemente lexicale maghiare precum: *armariu* (magh. *almárjom* < magh. mediev. *almárium* < lat. *armarium*, cf. DELR I 2012: 154; DLR I 2010: 259), *cantă* 'oală de metal' (magh. *kanta*)[21], *corcie* 'loitră, scară' (magh. *korcsolya*), *çedulă* 'bilet, document' (magh. *cẻdula*), *çerusă* 'creion' (magh. *ceruza*), *costeiu* 'castel' (magh. *kastẻly*), *lămpaşu* 'lămpaş' (magh. *lámpás*), *lepedeu* 'cearşaf' (magh. *lepedö*), *moimă* 'maimuță' (magh. *majom*), *pălută* 'palat' (magh. *palota*), *pogaciă* 'pogăcea, plăcintică' (magh. *pogácsa*), *sẻbeu* 'croitor' (magh. *szabó*), *turceriu* 'pâlnie' (magh. *tölcsẻr*)[22].

[18] Pentru termenii sinonimi şi aria de răspândire a acestui termen, a se vedea ALR I/II, h. 71 şi ALR II/I, h. 130–131.

[19] În principal, etimoanele latineşti au fost precizate în urma consultării unor lucrări reprezentative pentru fondul latinesc moştenit al limbii române (REW, EWRS, CDDE, DELR).

[20] Todoran (1984: 148) ține să precizeze că „influența maghiară în lexicul graiurilor româneşti din Transilvania este mai puternică în regiunile din nord-vestul țării decât în estul Transilvaniei (Mureş, Harghita, Covasna), ca o dovadă a intensității procesului îndelungat de convieţuire româno-maghiară în aceste regiuni". Pentru alte detalii privitoare la contactele lingvistice româno-slav şi româno-maghiar, a se vedea şi Pătruț (1958: 63–74).

[21] A se consulta şi DELR (2015: 38), unde se propune ca etimon germ. *Kante*.

[22] Cu excepția cuvântului *corcie*, care e abordat tangențial, toți ceilalți sunt discutați în EHWUER; în schimb, *corcie* este explicat în detaliu în EMS VII 195: 238. În MDA I 2001: 666, etimologia propusă este *korcsia* (cf. DLR II 2010: 783, *korcsia* = *korcsolya*). Unii dintre aceşti termeni reprezintă în limba maghiară latinisme (de pildă, pe lângă *almárjom*, avem magh. *cédula* < lat. *cedula*; magh. *kastély* < lat. *castellum*; magh. *palota* < lat. *palatum*; magh. *lámpás* < lat. *lampas*). Pentru fonetismele împrumuturilor maghiare, a se consulta Dumistrăcel (1978: 347–363).

BDD-A30138 © 2017 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-22 23:02:56 UTC)

3.4.4. Elementele lexicale ungureşti sunt urmate de cele germane, sub raport numeric: *cicoladă* ‘ciocolată’ (germ. *Chokolade*), *dulmanu* ‘haină scurtă/groasă’ (germ. *Dolman*), *frustucu* (germ. *Frühstück*), *måndule* (germ. *Mandel*), *pipĕradă* ‘jumări de ouă, păpară’ (germ. săs. *Paperade*, DLR XI 2010: 275), *zupa* (germ. *Suppe*)[23], de cele ucrainiene: *cuchnå* (ucr. *кухня*), *pochilå* (ucr. *повиле*), *semîchişia* (ucr. *самокиша*), *sugmanu* (ucr. *сукман*), de cele sârbeşti: *ceur*[24] (srb. *ćör*), *lebenitiå* (srb. *lubenica*) ori de cele vechi slave: *pleşiugu* (v. sl. *pleşivu*), *sfrederu* (v. sl. *svredelu*) (Mihăilă 2002: 146, 126).

3.4.5. La acestea se adaugă un element turcesc: *năframă* (turc. *mahrama*) şi unul grecesc: *calçiuni* (ngr. *kalstóni*). Rămân cu etimologie incertă *cricală* ‘tocană făcută cu multă ceapă şi slănină’, întâlnit în părțile Transilvaniei, care, probabil, trebuie raportat la verbul *a cârcăli* ‘a [se] prăji superficial, a [se] perpeli’ (< srb. *krkaljiti*) (cf. MDA I 2001: 445) şi *cocon* (cf. DLR II 2010: 622).

3.4.6. Alteori, termenii înregistrați permit identificarea unor particularități de ordin fonetic care se justifică fie prin apropierea de etimon, fie prin schimbări condiționate ori necondiționate (beutură, *potus*, *potio*; farină, *farina*; de gânscă, *anserina*; hodae, *villa*; luvare carte, *accipere epistolum*; maieranu, *majoranus*; sugmanu, *bracca*[25]; pleşiugu, *calvus*).

3.4.7. Menționăm faptul că, prin gruparea tematică a elementelor lexicale, Ioan Alexi anticipă, într-un anumit fel, folosirea acestei metode în elaborarea chestionarelor atlaselor lingvistice, care vor permite o mai bună culegere a materialului faptic şi o clasificare mai judicioasă a acestuia, în vederea alcătuirii *Dicționarului limbii române* ori a *Atlasului lingvistic român*.

4. În urma analizei faptelor de limbă dialectale prezente în filele manualului de limba română al lui Ioan Alexi, sugestiv intitulat *Grammatica Daco-Romana sive Valachica*, am constatat că ne aflăm în prezența uneia dintre primele lucrări de gramatică, în ale cărei pagini poate fi reperat un număr important de elemente lexicale dialectale ardeleneşti, păstrate până în zilele noastre.

Am putut astfel sesiza că, în timp, la nivel dialectal, nu au avut loc schimbări majore, ci, mai degrabă, restrângeri de arie dialectală sau înlocuirea unor termeni cu alții comuni din limba literară. Exemplele alese de autor pentru manualul său

[23] Informații despre influența germană asupra limbii române şi despre împrumuturile germane prin filieră maghiară se găsesc în studiu lui Arvinte (1968: 13–27).

[24] Prezența adjectivului *ceur* în paginile gramaticii dovedeşte că aria sa era odinioară mult mai mare decât cea delimitată în ALR I/I, h. 68. Întocmai se petrec lucrurile şi cu *lubeniță*.

[25] În acest caz, Alexi nu echivalează corect termenul. În limba latină, *bracca* însemna ‘pantaloni, itari’.

BDD-A30138 © 2017 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-22 23:02:56 UTC)

reprezintă mărturii peste veacuri ale stabilității lexicului românesc la nivel dialectal, în ciuda influenței semnificative a limbii literare din ultimele două secole.

BIBLIOGRAFIE

a) Tratate, studii şi articole

Aaron 1981 = Vasile Aaron, *Reporta din vis*, în *Scrieri literare inedite* (1820–1845), volum îngrijit de Paul Cornea, Bucureşti, Editura Minerva, p. 16–109.

Alexi 1826 = Ioan Alexi, *Grammatica Daco-Romana sive Valachica, latinitate donata, aucta ac in huc ordinem redacta, opere ei studio Ioannis Gramatica Alexi, clerici almae dioeceseos G.R.C. Magnus Varadiniensis in caesareo regio convictu Viennensi alumni theologi absoluti.* Vienne apud bibliopolam Iosephum Geistinger.

Arvinte 1968 = Vasile Arvinte, *Raporturile lingvistice germano-române*, în „Anuar de lingvistică şi istorie literară", 19, p. 13–27.

Berindei 2015 = Dan Berindei (coord.), *Istoria românilor*, vol. VII, tomul I (*Constituirea României moderne*, 1821–1878), ediția a II-a, revăzută şi adăugită, Bucureşti, Editura Enciclopedică.

Bocşan 2008 = Nicolae Bocşan, *Luminile şi paşoptismul*, în *Istoria Transilvaniei*, vol. III (de la 1711 până la 1918), volum coordonat de Ioan-Aurel Pop *et al.*, Cluj-Napoca, Academia Română & Centrul de Studii Transilvane, p. 119–158.

Bruce-Whyte 1841 = M.A. Bruce-Whyte, *Histoire des langues romanes et de leur littérature depuis leur origine jusqu'au XIVe siècle*, tome premier, Paris, Treuttel et Würtz Libraires Editeurs.

Chircu 2014 = Adrian Chircu, *Vechi mărturii ale predării limbii române ca limbă străină: Joan Alexi, Grammatica daco-romana sive valachica (1826)*, în *Actele Conferinței aniversare 40 de ani de limba română ca limbă străină la UBB. 1974–2014* (Cluj-Napoca, 3–4 octombrie 2014), volum îngrijit de Elena Platon şi Antonela Arieşan, Cluj-Napoca, Casa Cărții de Ştiință, p. 181–187.

Chircu 2013 = Adrian Chircu, *Vasile Aaron şi pledoaria sa despre firea şi frumusețea limbii române*, în „Annales Universitatis Apulensis. Series Philologica", XIV, nr. 1, p. 361–368.

Dumistrăcel 1978 = Stelian Dumistrăcel, *Influența limbii literare asupra graiurilor dacoromâne. Fonetica neologismului*, Bucureşti, Editura Ştiințifică şi Enciclopedică.

Graur 1954 = Al. Graur, *Încercare asupra fondului principal lexical al limbii române*, Bucureşti, Editura Academiei.

Ionaşcu 1914 = Romulus Ionaşcu, *Gramaticii români. Tractat istoric despre evoluțiunea studiului gramaticei limbei române de la 1757 până astăzi*, Iaşi, Institutul de Arte Grafice N.V. Ştefăniu.

Iordan 1978 = Iorgu Iordan (coord.), *Istoria lingvisticii româneşti*, Bucureşti, Editura Ştiințifică şi Enciclopedică.

Micu, Şincai 1980 = Samuil Micu, Gheorghe Şincai, *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae*, studiu introductiv, traducerea textelor şi note de Mircea Zdrenghea, Cluj-Napoca, Editura Dacia.

Mihăilă 2002 = G. Mihăilă, *Contribuții la etimologia limbii române*, Bucureşti, Editura Univers Enciclopedic.

Pătruț 1958 = I. Pătruț, *Contribuții slave şi maghiare la formarea dialectelor dacoromâne*, în „Cercetări de lingvistică", III, nr. 1, p. 63–74.

Şoşa 2011= Elisabeta Şoşa, *O viziune europeană asupra limbii române în Elementa linguae daco-romanae sive valachicae* (Samuil Micu, Gheorghe Şincai), în *Româna ca limbă nematernă (RLMN). Actele conferinței de lansare a proiectului Perfecționarea cadrelor didactice din învățământul preuniversitar care predau limba română minorităților naționale, Cluj-Napoca, 25–26 martie 2011*, volum coordonat de Diana Burlacu *et al.*, Cluj-Napoca, Casa Cărții de Ştiință, p. 53–63.

BDD-A30138 © 2017 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-22 23:02:56 UTC)

Țâra 2015 = George Bogdan Țâra, *Le lexique religieux de la dernière grammaire de l'École de Transylvanie*, în „Text şi discurs religios", VII, p. 41–52.
Todoran 1984 = Romulus Todoran, *Despre influența maghiară în lexicul graiurilor româneşti din Transilvania*, în idem, *Contribuții de dialectologie română*, Bucureşti, Editura Ştiințifică şi Enciclopedică, p. 140–149.
Zdrenghea 2014 = Mircea Zdrenghea, *Primul manual de limba română pentru studenții străini*, în idem, *Studii lingvistice*, ediție îngrijită, note preliminare, bibliografie şi indice de Nicolae Mocanu şi Mihai Zdrenghea, Alba Iulia, Cluj-Napoca, Editurile Altip & Scriptor, p. 403–409.

b) Dicționare şi atlase dialectale

ALR I/I = Sever Pop, *Atlasul linguistic român*, partea I, vol. I (*Părțile corpului omenesc şi boalele lui*), Cluj-Napoca, Muzeul Limbii Române, 1938.
ALR I/II = Sever Pop, *Atlasul linguistic român*, partea I, vol. II (*Familia, naşterea, botezul, copilăria, nunta, moartea*), Sibiu – Leipzig, Muzeul Limbii Române & Otto Harrassowitz, 1942.
ALR II/I = Emil Petrovici, *Atlasul linguistic român*, partea II, vol. I (A. *Corpul omenesc, boale* (*şi termeni înrudiți*), B. *Familia, naşterea, copilăria, nunta, moartea, viața religioasă, sărbători*; C. *Casa, acareturile, curtea, focul, mobilierul, vase, scule*), Sibiu – Leipzig, Muzeul Limbii Române & Otto Harrassowitz, 1940.
CDDE = I.-A. Candrea, Ov. Densusianu, *Dicționarul etimologic al limbii române. Elementele latine* (A – Putea), îngrijire, ediție şi prefață de Gr. Brâncuş, Piteşti, Editura Paralela 45, 2003.
DELR = *Dicționarul etimologic al limbii române*, vol. I (*A–B*) – II/1 (*Ca/Cizmă*), Bucureşti, Editura Academiei Române, 2012–2015.
DER = Alexandru Ciorănescu, *Dicționarul etimologic al limbii române*, ediție îngrijită şi traducere din limba spaniolă de Tudora Şandru-Mehedinți şi Magdalena Popescu-Marin, Bucureşti, Editura Saeculum I. O., 2002.
DLR = *Dicționarul limbii române*, tomurile I–XIX, Bucureşti, Editura Academiei Române, 2010.
EHWUER = Lajos Tamás, *Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumanischen*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966.
EMS = *Erdélyi Magyar Szótörténeti tár/ Dicționar istoric al lexicului maghiar din Transilvania/ Historisches Wörterbuch des Siebenbürgisch-Ungarischen Wortschatzes*, vol. I–XII, http://http://mek.oszk.hu/-08300/08370/pdf/emszt_01.htm (11.04.2017).
EWRS = Sextil Puşcariu, *Etymologisches Wörterbuch der rumänischen Sprache*, Lateinisches Element mit Berücksichtigung aller romanischen Sprachen, Zweite, unveränderte Auflage, Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag, 1975.
MDA = *Micul dicționar academic*, vol. I–IV, Bucureşti, Editura Univers Enciclopedic, 2001–2003.
MRS = Béla Kelemen, Lőrinc Szász (eds), *Magyar-román szótar/Dicționar maghiar-român*, vol. I (*A–J*) – II (*K–ZS*), Bucureşti, Editura Academiei Române, 2010–2011.
REW = W. Meyer-Lûbke, *Romanisches Etymologisches Wörterbuch*, 7. unveränderte Auflage, Heidelberg, Universitätsverlag Winter, 2009.

DIALECT WORDS IN OLD ELEMENTARY SCHOOL BOOKS. OBSERVATIONS ON IOAN ALEXI'S GRAMMAR (*GRAMMATICA DACO-ROMANA SIVE VALACHICA*, 1826)

ABSTRACT

In our intervention, we aim to discuss one of the premodern Romanian grammar books, published at the beginning of the XIXth century in Latin. In the second part of this grammar compendium, we could identify a series of dialect words introduced by the Transylvanian scholar

BDD-A30138 © 2017 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-22 23:02:56 UTC)

Ioan Alexi, which illustrate the dialects from the northern part of the country. The comparison of these terms with those of the present proves that there have not been major changes, but rather reductions of dialectal area or their replacement by other common terms form the literary language.

The language facts we identified constitute stable records over the centuries of the Romanian vocabulary at dialectal level despite the significant influence of the literary language during last two centuries.

Keywords: *Romanian language*, *grammar*, *vocabulary*, *Latin language*, *dialectal words*, *literary language*.

BDD-A30138 © 2017 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-22 23:02:56 UTC)